

UDK 911.375(497.5 Đakovo)“07/15”(091)

94(497.5 Đakovo)“07/15”

Primljeno: 1. 3. 2013.

Prihvaćeno: 16. 4. 2013.

Izvorni znanstveni rad

Urbani razvoj Đakova u srednjem vijeku

Krešimir Filipec

Odsjek za arheologiju

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Ivana Lučića 3

10000 Zagreb

Republika Hrvatska

E-adresa: kresimir.filipec@ffzg.hr

U radu se raspravlja o urbanom razvoju Đakova u srednjem vijeku. Nakon propasti antičke Certisije novo naselje razvija se na novoj poziciji u 8. stoljeću. Uz to naselje formira se groblje i podiže crkva. Najkasnije do sredine 13. stoljeća, nedaleko od toga uzdignuća na novoj poziciji, gradi se utvrda u kojoj se nakon dolaska bosanskoga biskupa podiže biskupski dvor i katedrala. Oko utvrđenoga dvora tijekom 14. stoljeća razvilo se trgovište. Arheološka istraživanja oko župne crkve u Đakovu dala su nam samo podatke o tome kako je izgledalo naselje prije dolaska bosanskoga biskupa u 13. stoljeću. Oko župne crkve nastavilo se živjeti i pokapati i nakon 13. stoljeća, a arheološka istraživanja pružaju nam podatke i o mještanima sve do turske vladavine u prvoj polovici 16. stoljeća. Srednjovjekovni nalazi na užemu području grada koncentrirani su na dva mjesta – oko župne crkve te oko biskupske utvrde. To su dva ključna mjesta za poznavanje srednjovjekovne matrice grada Đakova.

Ključne riječi: Đakovo, urbani razvoj, castrum, trgovište, župna crkva

Grad Đakovo smješten je na plodnome ravnjaku (111 metara nad morem) koji se uzdiže iznad okolnoga nizinskog reljefa i nadvisuju ga. U geostrateškome smislu Đakovo je prirodno raskrižje putova, kako onih koji povezuju Panonsku nizinu s bosanskim brdima, uspostavljajući komunikaciju sjever-jug, tako i onih koje okomito na njih povezuje međuriječje Drave i Save uzduž smjera istok-zapad.¹ Tu

¹ Vjekoslav Klaić, „Crtice o Vukovskoj županiji i Đakovu u srednjem vijeku“, *Viestnik kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva*2 (1900): 98–108: „(...) u sredovječnoj županiji Vukov-

pogodnost ljudi su od davnine prepoznali te su upravo stoga ovakva područja odabirali za naseljavanje.² Uže područje današnjega grada ima dva uzdignuća smještena na samome rubu ravnjaka koja nadvisuju ostali plato. Ta dva uzdignuća pružaju stratešku pogodnost za smještaj naselja. Jedno se nalazi oko današnjega biskupskog dvora i katedrale, a drugo, neznatno više, nalazi se oko negdašnje župne crkve. Te će se dvije osi u različnim vremenima, od ranoga srednjega vijeka do novijega doba, izmjenjivati u prvenstvu. Obje osi i danas funkcioniraju kao dva središta, odnosno dva glavna gradska trga koje povezuje glavna gradska prometnica - Korzo. Uz Strossmayerov trg nalazi se biskupsko središte, a na trgu uz negdašnju župnu crkvu Svih svetih nalazi se gradska uprava odnosno profano središte. Tu se još donedavno nalazilo i župno središte: župna crkva i dvor. Takva osnova naselja nije rezultat modernoga urbanog planiranja nego je plod slojevitoga povijesnog razvoja kroz cijeli srednji i novi vijek.

Na području grada Đakova i Đakovštine registrirana su mnogobrojna prapovijesna, antička i srednjovjekovna nalazišta.³ Prema danas više-manje uvriježenome mišljenju grad Đakovo nije nastao na mjestu antičke putne postaje Certisije (*Kertissa, Cirtisa, Cirtisia, Certis, Certisa, Certissia*), kako ju spominju antički geografi, na cesti *Siscia – Sirmium* s odvojkom za Salonu.⁴ Gdje se nalazila antička Certisija, još uvijek nije riješeno; sigurno je samo da se nalazi negdje na području grada Đakova ili u njegovoj okolini gdje je registrirano više desetaka antičkih lokaliteta.⁵ Kako po broju antičkih nalaza prednjače Štrbinci, pretpo-

skoj iziće se mnogo grad i varoš Djakovo. Postalo je Djakovo na izbrežini, koja spaja goru Krndiju s Fruškom gorom, pak je tako bilo na neki način stražarnica na vratima, kroz koja su tada vodili putovi iz ugarske i slavonske Podravine na jug u slavonsku i bosansku Posavinu.“

² Josip Bösendorfer, *Crtime iz slavonske povijesti*, Osijek: Kamenotiskara Julija Pfeiffera, 1910., 7–20; Josip Bösendorfer, „Istočna granica Tomislavove, Krešimirove i Zvonimirove Hrvatske u savsko-dravskom interamnjiju“, *Rad JAZU* 286 (1952): 143–170; Anđela Horvat, „Đakovo“, *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, 2, Zagreb: Leksikografski Zavod Miroslav Krleža, 1957., 161; Hedviga Dekker, *Đakovo i njegova okolica* (1959): passim; Jasna Šimić, „Prapovijest Đakovštine“, *Diacovensia, Teološki prilozi* III/1 (1995): 11–27; Ivan Knezović, „Prilog antičkoj arheološkoj topografiji Đakovštine“, *Zbornik Muzeja Đakovštine* 7 (2005): 61–90.

³ Dekker, „Đakovo i njegova okolica“, 31; Šimić, „Prapovijest Đakovštine“, 11–27; Knezović, „Prilog antičkoj arheološkoj“, 62–90.

⁴ Branka Migotti et al, *Accede ad Certissiam. Antički i ranokršćanski horizont arheološkog nalazišta Štrbinci kod Đakova*, Hrvatska Akademija znanosti i umjetnosti, Odsjek za Arheologiju, Đakovo, 1998, 70 – 71, 77, 79; Branka Migotti, „Je li rimska Certisija bila na Štrbincima kod Đakova?“, *Zbornik Muzeja Đakovštine* 5 (2001): 77 – 95; Branka Migotti i Ljubica Perinić, „Nekropola na Štrbincima kod Đakova u svjetlu kasnoantičkog horizonta Panonije“, *Arheološki radovi i rasprave* 13 (2001): 103–204; Mirko Bulat, „Arheološki pokazatelji ranog kršćanstva u Slavoniji“, *Crkvena kulturna dobra, Godišnjak Ureda za kulturna dobra Zagrebačke biskupije* 6 (2008): 47.

⁵ Dekker, Đakovo i njegova okolica, passim; Knezović, „Prilog antičkoj arheološkoj“, 62 – 83. Tino Leleković, „Ivandvor“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 4/2007 (2008): 12–15.

stavlja se da je to antička Certisija.⁶ Najmlađi grobovi na štrbináčkom groblju na redove datiraju od početka 5. stoljeća, a Teodorikova/Justinova I. kovanica pokazuje da se taj prostor koristi i u prvoj polovici 6. stoljeća.⁷ Tumačeci spomen Certisije kod Anonima iz Ravene (6. – 7. stoljeće), Branka Migotti i Ljubica Perinić smatraju da je grad (*civitas*) Certisija postojala barem do konca 6. stoljeća jer je Anonim iz Ravene koristio suvremene izvore za svoj itinerar.⁸ Pad Sirmija pod avarsku vlast godine 582. otvorio je put nesmetanome naseljavanju Avara i Slavena u Panoniji i dalje na zapad. Avarodobni nalazi iz obližnjih lokaliteta u Vinkovcima i njegovoj okolici svjedoče tome u prilog.⁹ Certisija je nesumnjivo napuštena najkasnije do zadnje trećine 6. stoljeća. Nakon toga vremena teško je zamisliti da bi se u blizini avarskih i slavenskih naselja, o kojima svjedoče groblja, u zapadnome dijelu Sirmijske Panonije mogli sačuvati ostaci starosjedilačkoga stanovništva u jednome donjopanonskom mjestu, koje se još k tome nalazi na križanju putova. Već u vrijeme opsade Sirmija padaju i visinske utvrde na zapadnome rubu Panonije Savije i u Unutarnjemu Noriku sve do same Italije o čemu nam svjedoči, između ostaloga, i istraživanje na Ajdovskome gradcu u Vranju kod Sevnice u Sloveniji i kod Majke Božje Gorske u Loboru u Hrvatskome zagorju.¹⁰

⁶ Migotti et al, *Accede ad Certissiam*, 77–78 i 87.

⁷ Migotti i Perinić, „Nekropola na Štrbincima“, 163–164; Migotti, Kasnoantička nekropola na Štrbincima kod Đakova - iskopavanja u 2001, *Arheološki radovi i rasprave* 14, Zagreb, 2004, 141–246, 203–206; Željko Demo, „Ostrogothic Coinage from Collections in Croatia, Slovenia and Bosnia & Herzegovina“, *Situla* 32, (1994) 21, 169, 173–174, 181 [No. 124], 193.

⁸ Migotti et al, *Accede ad Certissiam*, 87.

⁹ Marija Šmalcelj, „Privlaka – „Gole njive“ Vinkovci – nekropola VII-IX st.“, *Arheološki pregled* 18 (1976): 127–128; Marija Šmalcelj, „Stari Jankovci, Gatina (Općina Vinkovci) - avaroslavenska nekropola“, *Arheološki pregled* 22 (1981): 142–143, LXXXV; Marija Šmalcelj, „Privlaka – «Gole njive» opć. Vinkovci – avaroslavenska nekropola“, *Arheološki pregled* 22 (1981): 143–144, LXXXVI; Marko Dizdar, Ivana Iskra-Janošić i Maja Krznarić, *Iz kolijevke rimskih careva: Vinkovci u svijetu arheologije*, Vinkovci – Zagreb: Gradski muzej Vinkovci i Arheološki muzej u Zagrebu, 2002. *passim*; Krešimir Filipec, „Kasnoavarski ukrasni okov (falera) u obliku veprove glave iz Siska“, *Godišnjak Gradskog muzeja Siska* 3–4 (2003): 132–135; Tajana Sekelj Ivančan – Tatjana Tkalčec, „Slavensko paljevinsko groblje na položaju Duga ulica 99 u Vinkovcima“, *Prilozi instituta za arheologiju* 23 (2006): 141–212; Stanko Andrić, Vinkovci u srednjem vijeku : područje grada Vinkovaca od kasne antike do kraja turske vlasti, Slavonki Brod: matica hrvatska, 2007, *passim*; Krešimir Filipec, „Srednjovjekovna keramika s lokaliteta Borinci - Crkvište - Crni Gaj 1961.“, *Opuscula archaeologica*, 34 (2010): 255–284.

¹⁰ Peter Petru i Thilo Ulbert, *Vranje pri Sevnici, Starokrščanske cerkve na Ajdovskem gradcu*, Katalogi in monografije 12, Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 1975., 21–27; Slavko Ciglencéki, *Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum*, Dela 1. razreda SAZU 31, Ljubljana, 1987, 22; Krešimir Filipec, „Drvena crkva u Loboru – najstarija franačka misionarska crkva u sjevernoj Hrvatskoj“, *Starohrvatska prosvjeta*, III. s. 37 (2010): 51; Tatjana Sekelj Ivančan, *Podravina u ranom srednjem vijeku, Rezultati arheoloških istraživanja ranosrednjovjekovnih nalazišta u Torčecu*, Zagreb: Monographiae Instituti archaeologici 2, 2010., 426.

Ranosrednjovjekovno Đakovo, prema sada dostupnim podacima, nije podignuto na mjestu veće antičke aglomeracije nego samo omanjega rimskog sela (vikusa), koje se nalazilo oko negdašnje župne crkve Svih svetih (srednjovjekovna crkva sv. Lovre, nakon oslobođenja Slavonije od Turaka crkva Sv. Gjurja).¹¹ O tome svjedoče slučajno nađeni ulomci antičke keramike, staklo, fibula te rimski novac iz 3. stoljeća. Ono je podignuto na rubu ravnjaka, uz onu istu cestu ili nedaleko od nje, uz koju se nešto istočnije nalazila postaja *Certissia*, a u produžetku prema zapadu sljedeća postaja *Levconum*.¹² Gjuro Szabo napominje da se i u Đakovu našlo rimskoga kamenja s natpisom, ali je tu vrlo vjerojatno riječ o kamenim ulomcima bez poznatoga mjesta nalaza.¹³ Nesumnjivo je kamen s napuštenih antičkih naseobina služio kao građevinski materijal kod podizanja različitih zgrada. Arheološka istraživanja provedena su na više mjesta u gradu i njegovoj okolici tako i na lokalitetu Ivandvor 1991. godine kada je istraženo poprilično veliko groblje koje datira od sredine 16. do 19. stoljeća.¹⁴ Ta su istraživanja vrlo interesantna jer na jednome poprilično velikome uzorku (više od četristo evidentiranih grobova) pokazuju kako je izgledala kultura pokapanja i dijelovi nošnje stanovništva koje je ostalo pod turskom vlašću. Na tome groblju uz crkvu pokapani su kršćani iz Užarevaca, Satnice, a vrlo vjerojatno i iz Đakova jer nakon paljenja franjevačkoga samostana u Đakovu nije sigurno da se na toj poziciji dalje zadržalo kršćansko groblje u vrijeme turske vladavine.¹⁵ Najstariji novac s groblja u Ivandvoru potječe iz šezdesetih godina 16. stoljeća, otprilike iz vremena kada se zbila opsada Sigeta, što se također otprilike poklapa s prestankom pokapanja na glavnome đakovačkom groblju oko župne crkve sv.

¹¹ Dekker, *Đakovo i njegova okolica*, passim; Krešimir Filipec, „Je li Đakovo bilo nastanjeno u antici?“, 34. *Đakovački vezovi* (2000): 28–29; Knezović, „Prilog antičkoj arheološkoj“, 62–90.

¹² Mirko Bulat, „Kroz najstariju povijest Đakova i Đakovštine“, *Đakovački vezovi* (1974): 4–6; Filipec, „Je li Đakovo bilo nastanjeno“, 28–29. Osim na uskome području oko srednjovjekovne đakovačke katedrale i na pojedinim pozicijama na Trgu Josipa Juraja Strossmayera arheološka istraživanja nisu provedena. Uskraćeni smo za podatak je li se i tu nalazilo kakvo antičko ili ranosrednjovjekovno naselje.

¹³ Gjuro Szabo, *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb: Matica hrvatska, 1920., 139.; Migotti et al, *Accede ad Certissiam*, 13–15.

¹⁴ Zvonko Bojčić, „Ivandvor između prošlosti i budućnosti“, *Đakovački vezovi* (1991): 85–86.

¹⁵ U prva dva popisa stanovništva pod turskom vlašću kršćani se spominju još kao većina u mjestu, ali ne piše je li riječ o katolicima ili o kalvinistima. Tone Papić i Božica Valenčić, „Župna crkva Svih Svetih u Đakovu – građevinski razvoj objekta“, 87. Možda su kršćani zadržali groblje oko (srušenoga) franjevačkog samostana i tamo nastavili pokapati svoje mrtve. Nije isključeno da su na istim ili nekim novim pozicijama svoje mrtve počeli pokapati i muslimani (teoretski i đakovački kršćani koji su prešli na islam ako je takvih bilo). Tome u prilog možda bi govorili sporadični nalasci grobova po cijelome središtu. (Vidi: Milko Cepelić, *Djakovačka groblja*, Đakovo, 1916, passim; Dekker, *Đakovo i njegova okolica*, passim; Krešimir Filipec, *Srednjovjekovno groblje i naselje Đakovo - Župna crkva*, Istraživanja Katedre za opću srednjovjekovnu i nacionalnu arheologiju, Monografije, Svezak 1, Zagreb, 2012., 23.) Nažalost, o tome za sada nemamo nikakvih pouzdanih informacija.

Lovre. Nedaleko od toga mjesta istraživanja su se ponovila 2006. i 2007. godine kada su nađeni dijelovi srednjovjekovnoga naselja uz antičke i prapovijesne nalaze¹⁶ U nedalekim Đakovačkim Selcima, na lokalitetu Kaznica – Rutak prigodom arheoloških istraživanja na trasi autoceste godine 2006. otkrivena je poluukopana kuća koja se može datirati prema ulomcima keramičkih posuda u 9. do 10. stoljeće. Kuća je pravokutna, otprilike dimenzija 3 × 3 metra, a u sjeverozapadnome kutu imala je peć izgrađenu od lomljenoga obrađenog kamena (ložište) i kupolu izgrađenu od antičkih spolija i opeka.¹⁷ Uz kuću su otkriveni i tragovi donjega postroja zemljanoga bedema, koji je izrazito sličio bedemu otkrivenome prigodom istraživanja na zagrebačkome Gornjem gradu u Muzeju grada Zagreba – bedemu samostana klarisa.¹⁸ Bedem je bio načinjen od čiste nabijene ilovače i pružao se jugoistočnom stranom lokaliteta. Utvrda je podignuta uz nekadašnju rimsku prometnicu *Certissia - Levconum* na uzdignutom položaju na nekadašnjoj prethistorijskoj gradini. Riječ je o jedinstvenome srednjovjekovnom sklopu u ovome dijelu sjeverne Hrvatske koji nam pokazuju kako izgledaju utvrde toga doba. Unutar utvrde koja je bila ograđena zemljanim bedemom i vjerojatno utvrđena palisadom nalazila se samo jedna poluukopana kuća.¹⁹ Ovaj je lokalitet sačuvan jer se nalazio na neurbaniziranome zemljištu. Nesumnjivo je vrlo slično izgledala i đakovačka utvrda koju će zbog kasnijih velikih izgradnji na istoj poziciji biti vrlo teško identificirati.

Povijest Đakova u srednjemu vijeku možemo podijeliti u dva dijela - prije prvoga njegovog spomena u povijesnim izvorima te nakon spomena u povijesnim izvorima. O prvome razdoblju govore nam samo arheološka istraživanja, a o drugome uz arheološka istraživanja i povijesni izvori.

O povijesti Đakova i Bosansko-đakovačke biskupije napisano je dosta radova.²⁰ Od svoga prvoga spomena pa do kraja srednjega vijeka povijest Đakova bit će

¹⁶ Bojčić, „Ivandvor između prošlosti“, 85–86; Jacqueline Balen, „Lokalitet: Ivandvor – šuma Gaj“, *Hrvatski arheološki godišnjak 3/2006* (2007): 14–16; Leleković, „Ivandvor“, 12–15.

¹⁷ Tomislav Hršak i Ivo Pavlović, „Lokalitet Kaznica-Rutak“, *Hrvatski arheološki godišnjak 3/2006* (2007): 17.

¹⁸ Arheološka istraživanja koja nisu objavljena vodila je Marija Šmalcelj od 1991. do 1995. godine. Marija Šmalcelj, „Tri tisućljeća zgusnute povijesti“, *Komunalni vjesnik* XI/122 (1995): 6–7. Ostaci drva nađeni na istočnome bedemu datirani su metodom C14 u godinu 679., a drugi komad drveta u godinu 1171. Taj podatak prenio je Ivo Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb: Novi Liber, 1995., 288. Prvi dobiveni datum ne prate nikakvi arheološki predmeti ili slojevi, stoga je u najmanju ruku dvojben.

¹⁹ Na podacima o istraživanju i mogućnosti da pregledam arheološki materijal zahvaljujem voditeljima arheoloških istraživanja Tomislavu Hršku i Ivi Pavloviću. Nalazište sam posjetio i pregledao u pratnji Ive Pavlovića, voditelja istraživanja 2006. godine.

²⁰ Klaić, „Crtece o Vukovskoj županiji“, *passim*; Milko Cepelić i Matija Pavić, Josip Juraj Strossmayer, biskup bosansko-đakovački i srijemski, God. 1850–1900, Zagreb, 1900.–1904. *passim*; Milko Cepelić, *Stol-*

duboko vezana uz povijest Bosanske biskupije i bosanskoga biskupa. Đakovo se prvi puta u povijesnim izvorima spominje 1244. godine. Tada hrvatsko-ugarski kralj Bela IV. (1235.–1270.) potvrđuje darovnicu, koju je njegov brat, hrvatski herceg Koloman (1226.–1242.) izdao bosanskome biskupu Ponsi (1235.–1270.).²¹ Herceg Koloman je, naime, 1239. godine darovao bosanskome biskupu posjed Đakovo (*Dyaco*) i Breznu (*Blezna*) u Vukovskoj županiji.²² Posjed koji je dobio đakovački biskup bio je dobro napučen. O tome ponajbolje svjedoče mnogobrojna novija arheološka istraživanja na trasi autoceste Osijek – Đakovo – Svilaj, prigodom kojih je istraženo više srednjovjekovnih položaja i naselja.²³ Mišljenja da prije bosanskoga biskupa na tome području nije bilo gotovo ničega, da je posjed bio slabo naseljen, a samo Đakovo izgledalo više kao majur nego kao seoce i slično, svakako ne stoje.²⁴ Nešto kasnije, 1252. godine u Đakovu je izdan biskupski dokument koji ovjerava klerik i notar *Archilocus*. Dokument je napisan u mjestu koje se zove Đakovo (*in uilla que vocatur Diaco*) ispred kuće biskupa bosanskoga (*in supradicta uilla ante domum supradicti episcopi Bosgnesis*).²⁵ Isprava je napisana u biskupovoj prisutnosti te u prisutnosti kapelana toga mjesta Petra Pause kao i svećenika Danijela, Ivana i Dimitrija, Jude i Aleksandra te mnogih drugih. Osim što je to prvi spomen mjesta Đakova, iz isprave saznajemo da se u njemu nalazi biskupova kuća, što znači da on već tada boravi ondje ili ima uvjete da boravi. Mjesto ima svoga kapelana, dakle mora imati i crkvu. Bosanski su biskupi u njemu stalno nastanjeni od konca 13. stoljeća i nakon njihova dolaska mjesto se ubrzano razvija, gradi se katedrala i druge zgrade potrebne za funkcioniranje biskupskoga središta.²⁶ Sve to privlači i trgovce

na crkva đakovačka, Đakovo, 1915.; Milko Cepelić, *Djakovačka groblja*, passim; Ferdo Šišić, „Nešto o bosansko-đakovačkoj biskupiji i đakovačkoj katedrali“, *Godišnjica Nikole Čupića* 44 (1935): 54–70; Ive Mažuran, *Popis zapadne i srednje Slavonije 1698. i 1702. godine*, Osijek: Historijski arhiv u Osijeku, 1966; Andrija Šuljak, *Đakovo, biskupski grad*, Đakovo, 1979, passim; Ive Mažuran, „Đakovo i Bosansko-đakovačka biskupija od 1239.–1536.“, *Diacovensia, Teološki prilozi*, III/1 (1995): 107–156; Tone Papić i Božica Valenčić, „Župna crkva Svih Svetih u Đakovu“, *Mala biblioteka Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske*, prilog uz broj 14/1988-15/1989, Zagreb, 1990., 7–8; Tone Papić i Božica Valenčić, „Župna crkva Svih Svetih u Đakovu – građevinski razvoj objekta“, *Diacovensia, Teološki prilozi*, III/1 (1995): 85–93; Marin Srakić, „Stolni kaptol Bosanski ili Đakovački i Srijemski u Đakovu“, *Diacovensia. Teološki prilozi*, Đakovo, III/1 (1995): 243–298; Zdravka Dean i Ive Mažuran, *Đakovo*, Osijek, 2003., passim.

²¹ Tadija Smičiklas, *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, vol. IV, Zagreb, 1906., 236.–240.

²² Smičiklas, *Codex diplomaticus*, vol. IV, Zagreb, 1906, 236–240; Mažuran, „Đakovo i Bosansko-đakovačka biskupija“, 107.

²³ Hrvatski arheološki godišnjak, Zagreb: *passim* 2006.–2009.

²⁴ Usporedi: Šišić, „Nešto o bosansko-đakovačkoj biskupiji“, 108.

²⁵ Smičiklas, *Codex diplomaticus* vol. IV, 494–495. Mažuran komentira ispravu iz 1252. godine: Mažuran, „Đakovo i Bosansko-đakovačka biskupija“, 109.

²⁶ Mažuran, „Đakovo i Bosansko-đakovačka biskupija“, 109 – 110.

i obrtnike koji se vjerojatno tu nastanjuju, o čemu ponajbolje svjedoče istraživanja na groblju uz srednjovjekovnu župnu crkvu sv. Lovre. Tamo su uz ugarske kovanice (denari i obol) nađene talijanske kovanice (piccolo) i kovanica (frizatik) s područja Njemačkoga Carstva.²⁷ Za biskupa Rolanda, početkom 1293. godine, preseljen je i Kaptol bosanske crkve u Đakovo.²⁸ Godine 1347. papa Klement VI. odobrio je podizanje franjevačkoga samostana u Đakovu. U sklopu samostana odobrava se također gradnja crkve ili kapele kao i uređenje zasebnoga groblja u skladu s pravilima reda, ali im se ne daje miješanje u poslove župnih crkava.²⁹ Taj franjevački samostan godine 1551. uništili su kalvinisti.³⁰ Na groblju je pokapan i običan puk o čemu svjedoče pojedinačni grobovi.³¹ Bosanski kralj Tvrtko godine 1355. u Đakovu izdaje ispravu pokraj katedralne crkve u prisutnosti biskupa Peregrina, mnogih drugih velikodostojnika te đakovačkoga župana Klečine i ostalih biskupovih službenika.³² Isprava nam govori da u mjestu postoji katedrala, što nije sporno jer o tome govore i arheološka istraživanja i slučajni nalazi.³³ Grad, odnosno *civitas Dyako Boznensis ecclesie*, spominje se 1387. godine.³⁴ Tijekom 14. i 15. stoljeća isprave razlikuju *castrum Diako*, to jest biskupski grad s katedralom i *civitas (forum) Dyako(w)*, to jest varoš ili trgovište Đakovo.³⁵ To su dokazi da je proces, koji je započeo najkasnije dolaskom biskupa u mjesto, završio pretvarajući Đakovo u središte većega posjeda i agrarne okolice u kojemu se nalazio forum, to jest trg. Mjesto je očito počelo dobivati atribute trgovišta, veću koncentraciju slobodnoga nekmetovskog stanovništva, trgovce i obrtnike, a vjerojatno su održavani i sajmovi.³⁶ O tome napose svjedoče i arheološka istraživanja uz župnu crkvu jer se broj grobova počinje povećavati

²⁷ Filipec, *Srednjovjekovno groblje*, 151 – 153.

²⁸ Dezső Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a hunyadiak korában*, II kötet, Budimpešta: Magyar Tudományos Akadémia, 1894, 279 (1357. *Capitulum de Deako*); Mažuran, „Đakovo i Bosansko-đakovačka biskupija“, 110; Marin Srakić, „Stolni kaptol“, 246–247

²⁹ Smičiklas, *Codex diplomaticus*, vol. XII, Zagreb, 1914, 359–360; I. Mažuran, „Đakovo i Bosansko-đakovačka biskupija“, 115.

³⁰ Bösendorfer, *Crtice iz slavenske povijesti*, 293.

³¹ Filipec, *Srednjovjekovno groblje*, 23.

³² Smičiklas, *Codex diplomaticus*, vol. XII, 67–70; I. Mažuran, „Đakovo i Bosansko-đakovačka biskupija“, 117.

³³ Filipec, *Srednjovjekovno groblje*, 21 – 22.

³⁴ Csánki, *Magyarország történelmi*, 279.

³⁵ Csánki, *Magyarország történelmi*, 279; Šišić, „Nešto o bosansko-đakovačkoj biskupiji“, 60.

³⁶ Miha Kosi, „Začetki Škofje Loke in freisinški škofje kot ustanovitelji mest (Primerjalna študija k nastanku mest na Kranjskem v srednjem veku)“, *Blaznikov zbornik*, Ljubljana – Škofja Loka: Založba ZRC, 2005., 83–110. U raspravi o nastanku mjesta u Kranjskoj na primjeru Škofje Loke, koju su ustanovili freisinški biskupi, mogu se naći neke sličnosti s razvojem mjesta Đakova kao i drugih mjesta u srednjovjekovnoj Slavoniji.

u odnosu na ranija razdoblja.³⁷ Varoš je imala određen pravni status s vlastitim sudstvom i omeđenim prostorom koji se poklapao s biskupskom posjedom. Forum jest prva faza u razvoju mjesta. O daljnjemu razvoju varoši govori naziv *civitas* iz 1387. godine, koji bi trebao biti ugledniji i vjerojatno bi to trebalo značiti da je riječ o varoši koja ima sve atribute srednjovjekovnoga grada.³⁸ Naravno, moramo uzeti u obzir i to da je srednjovjekovna nomenklatura prilično neujednačena. Đakovo se 1406. godine po prvi puta spominje u izvorima naziva *castrum Diako*.³⁹ To je samo dokaz da se u okvirima naselja i dalje nalazi izdvojeni utvrđeni kompleks oko biskupskoga dvora i katedrale. On je u to doba vrlo vjerojatno već utvrđen bedemima od opeke. Trgovište Đakovo, poput mnogih drugih naselja diljem Hrvatske i Ugarske, nastaje uz feudalni dvor, a to je od sredine 13. stoljeća u Đakovu biskupski dvor s obzirom na to da je u Đakovu biskup feudalac. Taj se dvor očito podiže na strateški povoljnome mjestu, izvan postojećega naselja ili na njegovu rubu, u polju. Povijesni izvori ne znaju ništa o đakovačkoj utvrdi prije sredine 13. stoljeća, ali ni dosadašnja arheološka istraživanja nisu ništa pokazala u tome smjeru. Vjerujem da će buduća istraživanja pokazati da se na tome mjestu nalazio dvor (*castrum*), koji je bio središte posjeda i prije sredine 13. stoljeća. On je mogao nastati zasigurno već u 12. stoljeću s obzirom na činjenicu da tada nastaju mnogobrojne utvrde, burgovi po hrvatskom i ugarskom kraljevstvu, ali mu je postanje nesumnjivo moglo biti i ranije. Tijekom 15. stoljeća učestali su prodori i pustošenja Turaka u okolici Đakova. U popisu utvrda koje su Turci osvojili 1536. godine nalazi se i Đakovo: „(...) *castrum Dyako una cum oppido eiusdem nominis, quod primaria sedes est eppiscopatus boznensis (...)*“⁴⁰ Padom mjesta završava jedno, a započinje novo razdoblje. Prema dostupnim izvorima možemo zaključiti da se srednjovjekovno Đakovo sastojalo od utvrde (*castrum*), utvrđenoga trgovišta (*oppidum*) i predgrađa, a u jednome od njih stoji župna crkva.

Prve novovjekovne opise mjesta odnosno trgovišta Đakova imamo za vrijeme turske vladavine, a onda ponovno tek nakon oslobođenja Slavonije.⁴¹ Evlija

³⁷ Filipec, *Srednjovjekovno groblje*, 217–218.

³⁸ Kosi, „Začetki Škofje Loke“, 88–89.

³⁹ Csánki, *Magyarország történelmi*, 270; Bösendorfer, *Crtice iz slavonske povijesti*, 170; Mažuran, „Đakovo i Bosansko-đakovačka biskupija“, 130.

⁴⁰ U Mohačkoj bitci 1526. godine poginuo je bosanski biskup Juraj i njegova pratnja nakon čega kanonici napuštaju Đakovo. Aleksa Ivić, *Spomenici Srba u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji: tokom XVI i XVII stoljeća. Deo 1, od 1527. do 1600. godine*, Novi Sad, 1910., 162–163; Uz popis utvrda koje su Turci zauzeli na dvadesetom se mjestu u popisu nalazi: *Deako – Francisci Kopolnay*.

⁴¹ Popis sandžaka Požega 1579. godine / Defter-i mufassal-i liva-i Pojega 987., ur. Stjepan Sršan; prev. Fazileta Hafizović; topografiju izradio Ive Mažuran, Osijek, 2001., 147–148; Mažuran, *Popis zapadne i*

Čelebija daje opise mjesta koji se donekle poklapaju s prvim poznatim nacrtom F. N. Sparra de Bensdorfa iz 1697. godine i opisom iz 1702. godine.⁴² Za turske vladavine, prema popisu iz 1579. godine, postojalo je pet mahala (mesdžida) u kojima je stajala džamija.⁴³ Atanazije Jurjević 1626. godine u svome opisu turskoga Đakova (*Diacouo*) spominje vrlo staru utvrdu, četiri džamije i dvjesto kuća.⁴⁴ Na planu iz 1697. godine vidi se četverostrana utvrda s kulama na uglovima unutar koje se nalaze ruševine nekoliko zgrada, a među njima još uvijek dominiraju ostaci zidova srednjovjekovne katedrale.⁴⁵ Na tri ugla nalaze se četverokutne kule, a na sjeveroistočnome uglu nalazi se okrugla kula. U utvrdu se ulazi kroz četverostranu ulaznu kulu. Između utvrde i utvrđenoga trgovišta nalazi se trokutasti bastion, koji je vjerojatno sagrađen pred sam kraj 17. stoljeća, a koji je potvrđen arheološkim istraživanjima. U varoši, koja se nalazi istočno od utvrde, dominira samo jedna ulica i džamija na južnoj strani, koja se nalazi otprilike ondje gdje bi se trebao u ranije vrijeme nalaziti franjevački samostan.⁴⁶ To je jedina vidljiva džamija u utvrđenome dijelu naselja. Kuće koje se nalaze uz ulicu okrenute su čeonom stranom prema njoj. Varoš okružena opkopima i zemljanim bedemima, prema prikazu iz 1697. godine, nije puno veća od kastruma. Dvije su se džamije nalazile izvan utvrde u predgrađima. Jedna se džamija nalazila u istome dijelu mjesta gdje je stajala srednjovjekovna crkve sv. Lovre, a druga južno od utvrde na prostoru današnjega parka uz biskupski dvor.

Nema sumnje da je tursko Đakovo (*Jakovo/Diacouo*) u osnovi zadržalo konture srednjovjekovnoga Đakova, odnosno mjesta koje je svoj najviši stupanj razvoja doseglo u drugoj polovici 15. stoljeća. To se može zaključiti analizom dostupnih izvora - na temelju arheoloških istraživanja - jer se srednjovjekovni predmeti

srednje Slavonije 1698. i 1702. godine, Osijek, 1966.; Papić i Valenčić, „Župna crkva Svih Svetih“, 7–8; Papić i Valenčić, „Župna crkva Svih Svetih u Đakovu – građevinski razvoj objekta“, 85–93.

⁴² „(...) Ovaj grad se nalazi u planinskom kraju. Sazidan je u obliku petougaonika od šedadovskih cigli, a ograđen je nabijenim drvenim šarampovom i podzidan podzidom kao što se podziđuje obala. I ima jednu kapiju. Opkop mu je sasvim nepristupačan.“, Evlija Čelebija, *Putopis, Odlomci o jugoslavenskim zemljama*, Sarajevo 1954., 263–264; Mažuran, *Popis zapadne i srednje Slavonije*, 93–96; Papić i Valenčić, *Župna crkva Svih Svetih*, 7–8, sl. 4; Mirko Marković, *Hrvatski gradovi na starim kartama i vedutama*, Zagreb: AGM, 2001., 157, sl. 80.

⁴³ Popis sandžaka Požega 1579. godine, 147–148; T. Papić i B. Valenčić, *Župna crkva Svih Svetih*, 7–8.

⁴⁴ István György Tóth, „Na putu kroz Slavoniju pod krinkom (1626).“, *Scrinia Slavonica*, 3 (2003): 95–120. Atanazije Jurjević zapisuje ime mjesta pod turskom vlašću u onome obliku u kojemu je ono i danas poznato :*Diacouo/Djakovo/Đakovo. Arrivassimo poi a Diacouo, che è loco, come una fortezza, molto antico, e che ha intorno da 200 case de Turchi, tra li quali potevano essere 25 de cattolici, e parlavano Slavo.* Tóth, „Na putu kroz Slavoniju pod krinkom“, 117.

⁴⁵ Mažuran, *Popis zapadne i srednje Slavonije*, 94; Bösendorfer, *Crtice iz slavonske povijesti*, 171; Szabo, *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, 140.

⁴⁶ Marković, *Hrvatski gradovi*, 156 – 157.

nalaze po gotovo cijelome središtu te analizom postojećih struktura i organizacije prostora. U osnovi se nije mnogo promijenilo, dodano je samo veće predgrađe koje se nalazilo na prostoru budućega biskupskog parka. Ono nije osvojeno oružjem u borbama pa nije ni razarano o čemu svjedoče i prva dva popisa stanovništva 1540. i 1565. godine u kojima kršćani čine još uvijek većinu stanovništva.⁴⁷ Slično će se opet ponoviti u vrijeme oslobodilačkih ratova kada turske kuće, barem one u varoši, neće biti porušene. Takva je situacija omogućila da se srednjovjekovna urbana matrica naselja očuva do novijega doba. Nakon oslobođenja Slavonije u 18. stoljeću srušene su kuće i druge zgrade na prostoru srednjovjekovnoga trgovišta ispred utvrde, koje je nakon toga pretvoreno u Trg Josipa Jurja Strossmayera. Slične su se tendencije rušenja srednjovjekovnoga mjesta (zapravo turske kasabe) nastaloga na srednjovjekovnoj matrici zbivale diljem oslobođene Slavonije. Vrlo slično zbivalo se i u današnjoj Virovitici, koja je također zoran primjer takvih rješenja u kojima je stara srednjovjekovna i turska varoš porušena, poravnana i pretvorena u perivoj uz dvorac.⁴⁸

Kasnosrednjovjekovno Đakovo sastoji se od (slika 1):

- utvrde (*castrum*) unutar koje se nalaze katedrala i biskupski dvor
- trgovišta (*oppidum, forum, civitas*, varoš) u kojemu se nalaze franjevački samostan i kuće trgovaca i drugih mještana
- naselja, „predgrađa“ (neutvrđeni dio mjesta) u kojemu se nalaze župna crkva i kuće agrarnih mještana

Đakovačka srednjovjekovna utvrda (*castrum*, burg) danas je još vrlo dobro očuvana. Na katastarskome se planu iz 1863. godine unutar utvrde vidi katedrala okružena bedemima i kulama. Tada su još bili sačuvani zapadni i sjeverni zid s kulama. Slično se vidi i na istovremenome akvarelu.⁴⁹ Na sjeverozapadnome uglu stajala je kvadratna, a na sjeveroistočnome uglu okrugla kula. Od srednjovjekovnih zidina danas je ostao samo djelomično sačuvan zapadni obrambeni zid.⁵⁰ Ostali su nesrušeni dijelovi, istočni i južni bedem, ukomponirani u postojeći biskupski dvor, a sjeverni bedem s dijelovima istočnoga i zapadnoga bedema

⁴⁷ Papić i Valenčić, *Župna crkva Svih Svetih*, 7.

⁴⁸ Josip Adamček, „Virovitica i virovitička županija u srednjem vijeku“, *Virovitički zbornik 1234-1984*, Virovitica 1986, 113–125; Silviya Salajić, „Virovitica od prapovijesti do srednjega vijeka, Virovitica - izabrane teme“, Virovitica: Gradski muzej, 1996, 53-56.

⁴⁹ Dean i Mažuran, *Đakovo*, Osijek, (Biskupski dvor krajem 18. stoljeća).

⁵⁰ Andrija Šuljak, *Đakovo, biskupski grad*, 62: Biskup Josip Antun Čolnić (175.–1773.) gradi novu biskupsku rezidenciju, današnji pročelni dio biskupskog dvora. On kao da nije rušio srednjovjekovni zid već je njega ugradio u novu zgradu. Biskup Emerik Karlo Raffay (1816.–1830.) dogradio je južni dio dvora. Napokon biskup Josip Juraj Strossmayer (1850.–1905.) ruši sjeverni dio utvrde prigodom gradnje današnje katedrale. (Cepelić, *Djakovačka groblja*, 21).

srušen je prigodom podizanja Strossmayerove katedrale. Upravo zbog toga što je nova katedrala podignuta dijelom na čvrstome zemljištu (prostor srednjovjekovne utvrde), a dijelom na vododerini koja je služila kao jarak sa zapadne strane i odjeljivala utvrdu od trgovišta i predgrađa, zbog statičkih je razloga, kako bi se zemljište stabiliziralo i ujednačilo, bilo potrebno zabiti stupove ispod sjevernoga dijela katedrale. Danas ulica Luke Botića prolazi upravo tim dijelom i to je razmeđe između Korza (Ulica hrvatskih velikana) i Strssmayerova trga. Na dnu ispod utvrde nalazilo se močvarno zemljište. Gj. Szabo piše da se na ostatku bedema sačuvalo krunište kakvo se kod nas nigdje drugdje nije sačuvalo.⁵¹ Dalje piše: „Zupci su kruništa uređeni za ravni hitac, a između tih zubaca izbočeni su dijelovi za kosi hitac i obranu podnožja zida“⁵². Za datiranje bedema važna su zapažanja Zorislava Horvata, koji na temelju ostataka opeke, konzolne opeke i prilično nepažljivo zidanoga bedema, vjerojatno u strahu od turske opasnosti, govori o kasnosrednjovjekovnome vremenu odnosno sredini 15. stoljeća.⁵³ No, analizom zapadnoga očuvanog plašta bedema jasno se vide barem dvije faze gradnje. Krunište o kojemu piše Z. Horvat nalazi se u gornjoj zoni, stoga je jasno da je veći dio bedema sagrađen otprilike kada i katedrala ili nešto kasnije, u drugoj polovici 13. stoljeća ili početkom 14. stoljeća. To je vrijeme kada se opeke počinju sve češće pojavljivati u uporabi. Možda je najbolji primjer za to današnja župna crkva u Čazmi.⁵⁴ U skladu s novim potrebama ratovanja razgrađena je gornja četvrtina obrambenog zida i od istoga su materijala napravljene preinake kruništa. Bedemi su uredno zidani.

Stara srednjovjekovna katedrala, čiji se ostaci vide na crtežu iz 1697. godine, arheološki je istražena devedesetih godina. Nalazila se unutar bedema, popravljena je nakon oslobođenja i dozidana, a većim dijelom porušena je nakon izgradnje nove 1880. godine⁵⁵ Jedan je njezin malen dio ukomponiran u barokni biskupski dvor te je tako i danas sačuvan. Danas se na tome sačuvanome dijelu

⁵¹ Szabo, *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, 140.

⁵² Szabo, *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, 140. Szabo spominje i ruševinu tornja u biskupskome parku, a to su zapravo ostaci džamije. Usporedi Marković, *Hrvatski gradovi*, 157.

⁵³ Zorislav Horvat, *Katalog gotičkih profilacija*, Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, 1992, 172, 174, sl. 175; Zorislav Horvat, „Zidine i braništa na utvrdama kontinentalne Hrvatske 12.-15. st.“, *Prostor* 2 (12), vol. 4 (1996): 175–200, 189.

⁵⁴ Zorislav Horvat, „Dominikanska crkva u Čazmi“, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske XXIX*,/2 (1980) 5 – 18; Tajana Pleše i Ana Azinović-Bebek, „Arheološka istraživanja župne crkve Marije Magdalene u Čazmi“, *Opuscula Archaeologica* 29 (2005): 287–305.

⁵⁵ Cepelić i Pavić, *Josip Juraj Strossmayer*, 326; Cepelić, *Djakovačka groblja*, 17. Istraživanja na mjestu srušene srednjovjekovne katedrale vodio je Zavod za zaštitu spomenika kulture iz Osijeka pod vodstvom Zvonka Bojčića. Krešimir Filipec, „Dvanaest stoljeća Đakova“, *Zbirka Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, Knj. 2, Zagreb, 2012, sl. 44–46.

još uvijek vidi kasnoromaničko-ranogotički prozor u visini prvoga kata. Na njemu se jasno vide vrlo slične opeke onima na bedemu. Srednjovjekovna katedrala i bedemi građeni su otprilike u isto doba.⁵⁶ Prema sačuvanom kapitelu Dijana Vukičević-Samaržija smatra da je đakovačka katedrala ranogotička, prijelaznoga tipa.⁵⁷ Prvi je taj ulomak objavio Josip Brunšmid 1912. godine. On smatra da je riječ o ranogotičkome ulomku (13. stoljeće).⁵⁸ Riječ je o glavici polustupa koji sprijeda ima isklesana dva krilata zmaja. Brunšmid je objavio i nadgrobnu ploču bosanskoga biskupa Ivana de Zela.⁵⁹ U Muzeju Slavonije u Osijeku čuvaju se dvije podne pločice koje su zamjetno izlizane od hodanja.⁶⁰

Trgovištem odnosno varošom smještenim istočno od utvrde prolazila je samo jedna glavna ulica. Uz nju su s obje strane stajale kuće koje su čeonom stranom bile okrenute prema njoj. Na južnoj strani, tamo gdje je danas bogoslovija, vjerojatno je stajao franjevački samostan jer su u blizini toga pretpostavljenog mjesta nađeni grobovi koji bi mogli pripadati groblju uz franjevački samostan, a koje se spominje u izvorima. Kasnije je, otprilike na istome mjestu, izgrađena džamija. Grobovi su otkriveni su na mjestu današnje bogoslovije - oko nje, oko korza, otprilike iza današnjega gradskog podruma i na drugim pozicijama u središtu mjesta. Njih je vrlo teško datirati jer najčešće nemaju nikakvih priloga pa je teško je zaključiti je li tu riječ o srednjovjekovnome groblju, o groblju kršćana u vrijeme turske okupacije ili o groblju koje nastaje nakon oslobođenja od Turaka.

Varoš odnosno *oppidum* bio je okružen opkopima i zemljanim bedemima te nije bio mnogo veći od *castruma*, a zauzimao je otprilike prostor koji danas zauzima Strossmayerov trg. Izgled trgovišta u osnovnim se crtama mnogo ne razlikuje od

⁵⁶ Horvat, *Katalog gotičkih profilacija*, 99, sl. 98. U vrtu biskupskoga dvora nalazi se nekoliko kamenih ulomaka, najvjerojatnije dijelova srednjovjekovne katedrale, koji datiraju s početka 15. stoljeća i pripisuju se češkim majstorima. U Arheološkome muzeju u Zagrebu čuvaju se različiti predmeti koje su slali različiti darovatelji. Tihana Luetić, „Darovi i darovatelji Arheološkom odjelu Narodnoga zemaljskog muzeja u Zagrebu od 1868. do 1875. godine“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s. XXXIV (2001): 217–264, (43, 61).

⁵⁷ Dijana Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti u Zagrebu, 1986. i bilješka 21. Stotinu kamenčića izgubljenog raja, Romanička skulptura u muzejima i zbirkama između Save i Drave (ur Vladimir P. Goss) Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 2007.

⁵⁸ Josip Brunšmid, „Kameni spomenici hrvatskog narodnog muzeja (nastavak)“, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, n.s. XII (1912): 129–97, 143 [820].

⁵⁹ Brunšmid, „Kameni spomenici“, 178–180 [890]. Prema njemu ploča je načinjena na početku 15. stoljeća, točnije 1408.

⁶⁰ Mladen Radić, „Dvije srednjovjekovne podne pločice iz Đakova u Muzeju Slavonije u Osijeku“, (2001): 75–81, 75 – 81. Na prvoj se pločici nalazi prikaz vjeverice pored grma i kule (donjona) koja izvire iz kruništa utvrde, a na drugoj prikaz jelena. Mladen Radić pločice datira u prvu polovicu 14. stoljeća, a vjerojatno su krasile katedralu ili samostan (možda biskupski dvor).

drugih srednjovjekovnih trgovišta po svojoj prostornoj organizaciji. Ono je okupljeno oko jedne glavne ulice. Tu se mogu naći sličnosti s drugim mjestima na području Hrvatske, recimo u srednjovjekovnome biskupskom Zagrebu koji ima sličnu urbanu matricu. Katedrala je utvrđena i izdvojena od drugoga, od varoši, u čijoj se osnovi nalazi jedna glavna ulica, uz koju se nalaze kanoničke kurije, franjevački samostan i crkva te pokrajnje ulice koje čine poseban kvart sa samostanskom crkvom sv. Marije.⁶¹ U 16. stoljeću, osim bedema oko katedrale, cijeli je taj kompleks bio relativno slabo utvrđen i to jednim dijelom zidanim bedemima, a većinom običnom drvenom ogradom, palisadom i zemljanim bedemima pojačanim jarcima. Župna crkva nalazi se izvan utvrde i varoši (kaptola).⁶² Sličnosti u organizaciji varoši mogu se naći i na primjeru trgovišta Eta u Mađarskoj, čijim mjestom također dominira jedna glavna ulica, ali je župna crkva na kraju te ulice.⁶³ Možemo reći da se tlocrt trgovišta Đakova u osnovnim crtama po svojoj organizaciji ne razlikuje mnogo od drugih srednjovjekovnih trgovišta u Hrvatskoj i Ugarskoj. Đakovačka se ulica pruža prema predgrađu u kojemu se nalazila srednjovjekovna crkva sv. Lovre. Ta nam ulica pokazuje glavni komunikacijski smjer koji je zaslužan da se Đakovo uopće razvilo na ovoj poziciji. Očito su slični razvojni procesi utjecali na velik broj „starih“ panonskih mjesta.

U vrijeme turske okupacije naselje se nastavilo razvijati, ali osim izgradnje džamija i ponekih drugih građevina slobodno možemo reći da u tursko vrijeme naselje nije odveć napredovalo, osim što je sagrađeno novo predgrađe na prostoru gdje će kasnije biti podignut biskupski park. Tursko Đakovo nije se oslobodilo predturskoga kasnosrednjovjekovnog naslijeđa, koje je u osnovi ostalo posve sačuvano sve do velikih radova u 18. i 19. stoljeću.

U kasnome srednjem vijeku Đakovo je zasigurno imalo jedno predgrađe. Kada govorimo o đakovačkome predgrađu, tada mislimo na prostor oko srednjovjekovne crkve sv. Lovre, koja se nalazila u blizini današnje malene crkve (bivše

⁶¹ Ana Deanović, „Srednjovjekovna arhitektonska plastika u Stjepanovoj kapeli na Kaptolu“, *Iz starog i novog Zagreba* II, (1960): 67-84; Zdenko Vinski, „Ranosrednjovjekovni arheološki nalazi u Zagrebu i u njegovoj okolici“, *Iz starog i novog Zagreba*, II (1960): 47-65. U tome smislu treba promatrati i groblje koje je istraženo uz franjevačku crkvu, ali isto tako i ostatke stambene građevine koja govori u prilog ovoj tezi. Željko Demo, *Opatovina - tragovi povijesti izgubljene u sadašnjosti - Rezultati arheoloških iskopavanja pred crkvom svetog Franje u Zagrebu 2002. godine*, Zagreb: Arheološki muzej, 2007., *passim*.

⁶² Kod Zagreba bi se možda moglo govoriti i o drugačijemu razvoju, koji je tipičan za mjesta u kojima postoji (benediktinski) samostan (?) i podalje od njega crkva za župljane. Zoran primjer takvoga razvoja je Rudina u Požeškoj kotlini ili recimo Lobar u Hrvatskome zagorju. Kod obaju ovih lokaliteta naselje se razvilo oko župne crkve.

⁶³ Zsuzsa Miklós i Marta Vizi, „Beiträge zur Siedlungsgeschichte des mittelalterlichen Marktfleckens Ete“, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, LIII/1-3 (2002): 195-253.

džamije), koja je zasigurno sagrađena pored srednjovjekovne crkve sv. Lovre. To kasnosrednjovjekovno predgrađe nastalo je na raskrižju putova. Mjesto je (osobito sa zapadne strane) bitno uzdignutije od okoline. Ta je nevelika visina bila itekako značajna za slavenske naseljenike koji su tu osnovali svoje naselje u 8. stoljeću.⁶⁴

Godine 1396. prvi se put spominje župna crkva sv. Lovre u Đakovu radi uvođenja u službu novoga župnika Antuna.⁶⁵ Nešto ranije, u računima za tri godine Bosanske biskupije, 1332. – 1337., spominju se župnici te imena pojedinih sela i župnih crkava pod jurisdikcijom bosanskoga biskupa. Ukupno je spomenuto devet župa - dvije crkve posvećene Blaženoj Djevici Mariji, po jedna sv. Jurju i sv. Mihaelu te crkve u Dragotinu i Brezni.⁶⁶ Imenom se ne spominje župna crkva u Đakovu. Prema Ivi Mažuranu, za bosanskoga biskupa Petra gradnja crkava u Đakovu i okolici bila je završena unatoč tome što se većina crkva u Đakovštini ne spominje u ispravama iz 14. i 15. stoljeća nego tek za vrijeme ili nakon turske vladavine.⁶⁷ Josip Bösendorfer Bosanskoj je biskupiji u Slavoniji pripisao jedanaest župa.⁶⁸ Crkvena je organizacija, odnosno podizanje župa na području nekadašnje Pečuške biskupije, većinom završena mnogo prije dolaska bosanskoga biskupa u Slavoniju. Ona je vrlo vjerojatno započela već u vrijeme franačkih misija početkom 9. stoljeća. Tada je velika većina stanovništva kristijanizirana, o čemu svjedoče isključivo kršćanska groblja, a zasigurno su podignute i prve crkve za njihove potrebe; u misionarskim središtima zidane građevine, a u misijama vrlo vjerojatno drvene građevine.⁶⁹ Proces se ubrzao nakon osnivanja Pečuške biskupije 1009. godine. Do sredine 12. stoljeća u potpunosti je dovršeno osnivanje župa i smještaj groblja oko njih. Bosanski je biskup na svome posjedu vjerojatno osnivao i nove župe u skladu s potrebama stanovništva i prirodnoga demografskog rasta. Prigodom osnivanja župa podizane su crkve i oko njih su uređivana groblja. O tome posredno govore i nova arheološka istraživanja na trasi autoceste Sredanci – Đakovo – Osijek prigodom kojih nisu nađena groblja uz naselja, kako je to bilo uobičajeno prije kristijanizacije i uspostave crkvene

⁶⁴ Nije isključeno da slična naselja možemo očekivati i na drugim pozicijama na prostoru današnjega grada, ali i više puta spominjanih Štrbinaca. Važno je napomenuti da je groblje uz negdašnju župnu crkvu u Đakovu groblje cijele župe.

⁶⁵ Csánki, *Magyarország történelmi*, 279; Mažuran, „Đakovo i Bosansko-đakovačka biskupija“, 127.

⁶⁶ Smičiklas, *Codex diplomaticus*, vol. X, 60–61; Mažuran, „Đakovo i Bosansko-đakovačka biskupija“, 114.

⁶⁷ Mažuran, „Đakovo i Bosansko-đakovačka biskupija“, 120.

⁶⁸ Bösendorfer, *Crtice iz slavonske povijesti*, 284–285, 357. Nakon turske vladavine sedam crkvenih zgrada u Đakovštini ili je bilo u uporabi ili su se nakon obnove mogle ponovno vratiti svrsi.

⁶⁹ Krešimir Filipec, „Srednjovjekovna keramika s lokaliteta Borinci - Crkvište - Crni Gaj 1961“, *Opuscula archaeologica* 34 (2010): 255 – 284.

organizacije.⁷⁰ Vrlo se često pri gradnji novih crkvi ruše starije dotrajale crkve romaničkoga vremena, kao što je to recimo slučaj u Vinkovcima – Meraji. Temelje neke zgrade pored današnje crkve-džamije u Đakovu spominje Milko Čepelić - to bi možda mogli biti ostaci srednjovjekovne crkve sv. Lovre. Ona je vrlo vjerojatno tlocrtom sličila ranoromaničkoj crkvi u Vinkovcima – Meraji, vjerojatno crkvi na Borincima – Staro Crkvište ili recimo crkvi u Klisi kod Vukovara.⁷¹ Sve te crkve sagrađene su vjerojatno početkom ili sredinom 12. stoljeća i kod svih njih je kao građevni materijal korištena rimska opeka. Datacija najranijih crkvenih zgrada u sjevernoj Hrvatskoj najčešće se podudara, ako ne postoje neki drugi elementi za dataciju, s pretpostavljenim osnivanjem srednjovjekovnih biskupija početkom 11. stoljeća (Pečuška biskupija) ili koncem 11. stoljeća (Zagrebačka biskupija), što naravno ne mora biti točno. Romaničke crkve, iako još uvijek poprilično rijetke i neistražene, vjerojatno nisu najstarije crkve u ovojme dijelu Hrvatske. Na grobljima između rijeke Drave i Save već se od 9. stoljeća, a zasigurno od početka 10. stoljeća, pokapa kristijanizirano stanovništvo.⁷² Nesumnjivo su za njihove potrebe morale biti izgrađene crkve, ali kako su one izgledale, nije nam poznato. Između 9. i početka 10. stoljeća pa sve do 12. stoljeća, zbog propadljivosti materijala i kontinentalne klime, valja očekivati barem jednu stariju fazu koja prethodi romaničkoj fazi.⁷³ Srednjovjekovna župna crkva sv. Lovre nalazila se podalje od katedrale oko koje će se razviti kasnosrednjovjekovna varoš. To nikako nije slučajnost. Primjera župnih crkava koje se nalaze izvan utvrđenoga naselja kasnoga srednjeg vijeka ima više; na primjer župna crkva u Krapini nalazi se izvan mjesta koje se sastoji od utvrde, kastruma i naselja u podgrađu (*villa*), koje će naknadno biti utvrđeno.⁷⁴ Prema Ratku Vučetiću

⁷⁰ Krešimir Filipec, „Istraživanja Arheološkog zavoda na području Brodsko-posavske županije 2006. godine“, *Vijesti Muzeja Brodskog Posavlja* 10 (2010): 26 – 30. Na lokalitetu Stari Perkovci – Debela šuma nađen je grob odrasle osobe unutar kasnosrednjovjekovnoga naselja. Prigodom iskopa jame nađeni su ulomci keramičkih posuda koji datiraju u 14. i 15. stoljeće. Grob je, dakle, stariji i može se povezati s najstarijim fazom razvoja toga srednjovjekovnog naselja, onom od 8. do 9. stoljeća. Najbliže moguće župno groblje i crkva kojemu bi teoretski moglo pripadati to naselje (11. – 17. stoljeće) nalazi se u Dragotinu.

⁷¹ Stojan Dimitrijević, Arheološka iskopavanja na području Vinkovačkog muzeja: rezultati 1957. - 1965, Vinkovci: Gradski muzej, 1966.; S. Dimitrijević, Arheološka topografija i izbor arheoloških nalaza s vinkovačkog tla, *Corolla Memoriae Iosepho Brunšmid dicata, Izdanja HAD-a 4*, Vinkovci, 1979., 201–268; Filipec, „Srednjovjekovna keramika s lokaliteta Borinci“, 255–284; Antun Dorn, „Kliško groblje, Klis, Vukovar – srednjovjekovno groblje“, *Arheološki pregled* 20 (1978): 130–133.

⁷² Krešimir Filipec, „Kratak nacrt kristijanizacije hrvatskog dijela Panonije u ranom srednjem vijeku“, *Crkvena kulturna dobra, Godišnjak Ureda za kulturna dobra Zagrebačke biskupije* 6 (2008): 52–56.

⁷³ Filipec, *Srednjovjekovno groblje i naselje Đakovo - Župna crkva*, 209–216.

⁷⁴ Ratko Vučetić, „Prostorni razvoj srednjovjekovne Krapine“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 24 (2000): 10.

ona svojim zapadnim pročeljem vizualno komunicira s naseljem, ali u kasnome srednjem vijeku nije utjecala na razvoj mjesta koje je dobilo povlastice slobodnoga trgovišta.⁷⁵ Prema njemu razlog tome jest fizička i funkcionalna veza podgrađa s kastrumom kao stvarnom i simboličnom jezgrom naselja. Drugi razlog takvoga položaja župne crkve izvan naselja može biti njezino značenje kao crkve – središta arhiđakonata. Središnja crkva arhiđakonata, ujedno i mjesna župna crkva, zbog svoga značenja za širi prostor podignuta je izvan naselja, ali u blizini kastruma, što je tipičan položaj crkve arhiđakonata u Ugarskoj.⁷⁶ Arheološka istraživanja u Đakovu na položaju Župna crkva dala su nam drugačiji odgovor na pitanje zašto se župna crkva nalazi izvan utvrđenoga grada i mjesta koje se oko njega razvilo. Postoje različiti razvojni procesi koji su se odvijali tijekom ranoga srednjeg vijeka na nekome mikroprostoru i ne postoji univerzalno pravilo za svaki od njih.

Iza negdašnje župne crkve u Đakovu od 1995. do 1997. godine arheološki je istraženo srednjovjekovno naselje i groblje na kojemu se gotovo u kontinuitetu pokapalo više stoljeća (od 10. do sredine 16. stoljeća). Uz njega su otkrivene različite građevine i kuće koje pripadaju srednjovjekovnome naselju koje je okruživalo groblje. To su najstariji otkriveni dijelovi današnjega Đakova. O najstarijim stanovnicima Đakova svjedoče nam ulomci keramičkih posuda. Oni nam govore da tragovi najstarijega slavenskog naselja u Đakovu datiraju još iz 8. stoljeća. Tada je nastanjen položaj gdje je kasnije sagrađena župna crkva (najkasnije do početka 12. stoljeća, a vjerojatno mnogo ranije). Općenito, novopridošli Slaveni i Avari u Panoniji nastoje izbjeći naseljavanje u ruševinama starih mjesta, ali zato svoja naselja vrlo često smještaju pored njih nastojeći koristiti njihovu kultiviranu okolicu (*ager*) i cestovnu infrastrukturu. Ulomci keramičkih posuda koji svjedoče o postojanju naselja nedaleko od groblja govore u prilog tomu da postoji određen kontinuitet sve do onoga časa kada sigurni nalazi u grobovima (ili u poluukopanim kućama sjeverno od groblja) to posvjedočuju. Ti ulomci, koji se mogu datirati od 8. do 11. stoljeća, razasuti su po cijelome

⁷⁵ Ratko Vučetić, „Primjer srednjovjekovnog trgovišta: Stanko Andrić, Vinkovci u srednjem vijeku: Područje grada Vinkovaca od kasne antike do kraja turske vlasti“, Vinkovci - Slavonski Brod, Matica hrvatska Vinkovci - Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2007., 207. str. (prikaz knjige), *Kvartal*, V-1 (2008), 22–25. Isto tako navodi: „Usput spomenimo i uvriježeni model o nastanku gradskih naselja koja su formirana kao podgrađa ili predgrađa utvrda, koji se također pokazao upitnim, dok je daleko važniji bio položaj na komunikacijskim putovima koji su omogućavali prosperitet naselja.“

⁷⁶ Vučetić, „Prostorni razvoj srednjovjekovne Krapine“, 10. Usporedi i: Erik Fügedi, *Castle and society in Medieval Hungary (1000 – 1437)*, Budapest: Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 187, 1986, 19–20, 31.

lokalitetu.⁷⁷ Od 11. stoljeća uz groblje se mogu vidjeti i stambene građevine. Njihov će se broj tijekom idućih stoljeća povećati, što će nakon sredine 13. stoljeća dovesti do toga da se groblje sužava jer se svuda uokolo nalaze kuće i različite druge građevine: gospodarske građevine, radionice, kovačnice, bunari, različite jame i vatrišta. Na groblju se tijekom njegove uporabe pokapalo kristijanizirano stanovništvo. O tome nam, uz potpuni izostanak priloga u grobovima, svjedoči način pokapanja, orijentacija grobova, položaj ruku kod pokojnika kao i pojedini predmeti s kršćanskim motivima. Početak pokapanja stavlja se u 10. stoljeće, ali postoji određeni problem oko datiranja grobova u poslijekarolinškome horizontu jer u njima općenito nedostaju predmeti.⁷⁸ Naime, kristijanizirano stanovništvo općenito ne bi trebalo biti pokopano s ukrasnim niti upotrebnim predmetima; riječ je, naime, manje-više o ženskim grobovima. U stvarnosti to nije tako. Popuštanjem discipline kod pokopa, koja je posljedica propasti realne franačke vlasti u 10. stoljeću u Panoniji i pod utjecajem nove mode koja se proširila Karpatskom kotlinom, malo-pomalo ponovno se pojavljuju predmeti svakodnevnog nošnje u grobovima. Kako je taj proces uznapredovao otprilike u drugoj polovici 10. stoljeća, tada i grobove sve bolje možemo datirati. To je bio uzrok što se dugo vremena početak takozvane bjelobrdske kulture stavljaio otprilike oko sredine 10. stoljeća, a vrlo često ništa se nije moglo s velikom sigurnošću datirati prije 11. stoljeća. Pojavljivala se paradoksalna situacija da prvo nismo imali nikakvih pokazatelja o stanovništvu, a onda se odjedanput počeo pojavljivati velik broj grobova. Otkriveni broj grobova posredno će nam ukazivati o veličini mjesta pa se prema izračunima na temelju broja grobova (ukupno 526 registriranih kostura) iz pojedinih faza može reći da je ono u 11. i 12. stoljeću moglo imati do dvjesto stanovnika, a u kasnijemu vremenu i više. Upravo će se izgradnjom crkve na groblju povećati broj pokopa jer ono više neće biti samo groblje lokalne zajednice nego i cijele župe. Dakle, groblje ne samo stanovnika mjesta Đakovo (teoretski više raštrkanih zaselaka) nego i obližnjih mjesta. Na groblju će se vidjeti stalni porast broja pokopa sve do prestanka pokapanja. Crkva se obično gradi tamo gdje postoji veća zajednica koja takav pothvat može ostvariti, ali se izabere i položaj do kojega lagano mogu stići i iz okolnih mjesta. Župsko će središte na tome mjestu ostat i onda kada se na drugome položaju počne razvijati feudalni dvor, a oko dvora novo naselje.

⁷⁷ Krešimir Filipec, „Srednjovjekovna keramika iz groblja u Đakovu“, *Zgodnji Slovani, Zgodnjesrednjeveška lončenina na obrobju vzhodnih Alp*, Mitja Guštin (ur.), Ljubljana: Narodni muzej Slovenije; 2002: 142–145.

⁷⁸ Krešimir Filipec, „Problem kronologije grobalja 9. i 10. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj“, *Starohrvatska prosvjeta*, III. s. 36 (2009): 113–124.

Slika 1. Idealna rekonstrukcija Đakova u 14. i 15. stoljeću: 1. Naselje oko župne crkve sv. Lovre - od 8. stoljeća; 2.) Utvrda (*castrum*) - od 13. stoljeća; 3.) Trgovište (*oppidum, forum, civitas*) - od 13. stoljeća

Figure 1 Perfect reconstruction Djakovo in the 14th and 15 century: 1. The settlement around the parish church of St. Lawrence - of 8th century, 2) fort (*castrum*) - of 13th century, 3) market-town (*oppidum forum, civitas*) - of 13th century

Najstarije srednjovjekovno naselje razvilo se na mjestu gdje će biti izgrađena župna crkva. Stoga bez sumnje možemo zaključiti da nam položaj župne crkve govori o tome gdje se nalazi središte mjesta u vrijeme formiranja župe u ranome srednjem vijeku. U Đakovu se može pratiti nesumnjivi kontinuitet od 8. stoljeća naovamo (slika 1). Oko kastruma i varoši on se može povući samo od 13. stoljeća. To što će se varoš zaista razviti oko drugoga središta posljedica je urbanoga razvitka koji nosi feudalni srednji vijek. Položaj oko župne crkve igrat će važnu ulogu sve do 12. ili 13. stoljeća kada se, očito u skladu sa sličnim zbivanjima u Hrvatskoj i Ugarskoj, izvan postojećega naselja na novoj poziciji, u polju, uz postojeći ili novoizgrađeni feudalni dvor počinje formirati trg. Staro naselje zadržat će samo župnu crkvu kao jedini spomen svoga značenja iz ranijega vremena, a oko feudalnoga dvora (burga) razvijat će novo upravno središte. Te dvije odvojene cjeline u kasnome srednjem vijeku funkcionirat će uvijek kao jedna. Naselje oko župne crkve nije se prestalo razvijati nakon seljenja upravnoga središta na drugu lokaciju niti se smanjio intenzitet pokapanja na groblju. To je očito i dalje glavno đakovačko groblje. No, taj je dio očito zadržao svoj agrarni izgled kroz čitav srednji vijek. Takav se proces zbiva u Đakovu, a vrlo sličan zasigurno i u drugim sličnim starim mjestima u sjevernoj Hrvatskoj i Ugarskoj.

Urban development of Đakovo in the Middle Ages

Krešimir Filipec

Department of Archaeology

Faculty of Humanities and Social Sciences

University of Zagreb

Ivana Lučića 3

10000 Zagreb

Croatia

E-mail: kresimir.filipec@ffzg.hr

Summary

The oldest medieval settlement in Đakovo developed on the later site of the parish church. We may thus conclude that the position of the parish church indicates the site of the settlement at the time of the formation of the parish in the early Middle Ages. Đakovo thus offers an opportunity to trace continuity from the eighth century onwards, yet for the area around the *castrum* and the town it may only be traced from the thirteenth century on. Later development of the town around the second centre was a consequence of the urban development in the feudal Middle Ages. The site of the parish church remained important into the twelfth or the thirteenth centuries, when, similarly to elsewhere in Croatia, a new public space (square) began to take shape outside the existing settlement, in the fields or in the proximity of an existing or newly erected feudal court. The parish church came to be the only trace of the old settlement, and the feudal court (burgh) the axis of a new administrative centre. In the late Middle Ages, these two separate entities functioned as one whole. The settlement around the parish church had not ceased to develop following the transfer of the administrative centre to a new location, and the burial intensity at the pertaining cemetery remained constant. This site, obviously, remained the main cemetery in Đakovo. Nonetheless, this area retained an agricultural appearance through the Middle Ages. The process that took place in Đakovo closely resembles urban developments in other old settlements of this type in Northern Croatia and Hungary.

Keywords: Đakovo, urban development, *castrum*, market town, parish church